

Fornasier J., Böttger B. (Hrsg.)
Das Bosporanische Reich. Der Nordposten des Schwarzen Meers in der Antike (Antike Welt; Sonderband. Zaberns Bildbände zur Archäologie)

Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, 2002. — IV, 126 S.

В ілюстрованій серії одного з найвідоміших європейських видавництв, яке спеціалізується на випуску літератури з археології, — Philipp von Zabern, з'явилася нова книжка, що не може не привернути увагу фахівців. Для вітчизняних археологів вона становить ще й подвійний інтерес, оскільки є першою працею в цій серії, присвяченій пам'яткам Північного Причорномор'я. Книга є збіркою статей та являє собою результат співпраці російських і німецьких археологів-класиків.

Відкриває книгу стисла передмова Президента Германського археологічного інституту Х. Парцингера, в якій він окреслив сган сучасних досліджень археології Євразійського континенту в цілому та Східної Європи зокрема на фоні тих нових політичних процесів, що відбулися в Європі починаючи від кінця 1980-х років. Падіння «залізної завіси» сприяло різкому підвищенню інтересів західних археологів до досліджень їхніх східних колег і, як результат, — появи нових проектів спільних досліджень. Античні пам'ятки Північно-Східного Причорномор'я не випадково покладені в основу цієї книги — вони репрезентують спільні проекти, спрямовані на вивчення різноманітних проблем контактів осілого та кочового населення цієї частини Євразійського континенту.

Про важливість вивчення численних питань археології та історії Боспору, самого феномену Боспорського царства, яке за своїми розмірами і суттю могло конкурувати із царством Діонісія в Сицилії, а в I ст. до н. е. було другим за своїм значенням театром воєнних дій Римської імперії (після воєн з Ганнібалом) наголосили у передмові редактори — Й. Форнасьє та Б. Бьоттгер. Вони ж написали й вступну статтю «Боспорське царство. До історії дослідження античної держави у Понті Евксінському». Автори слушно підкреслили, що багата історія вивчення цієї держави, за рідкісним винятком, таким як перевидана у 1971 р. у НДР монографія В.Ф. Гайдукевича «Боспорське царство», ще й досі залишаєть-

ся невідомою чи маловідомою західним читачам. Ця обставина й була основною причиною стислого, але насиченого інформацією історіографічного нарису. Й. Форнасьє і Б. Бьоттгер виклали історію Боспорського царства на фоні розвитку класичної археології спочатку в Російській імперії, а потім в Радянському Союзі та в останнє десятиліття. Автори виділили чотири етапи у польових дослідженнях і вивченні боспорських старожитностей починаючи з кінця XVIII ст. Підкреслено значення Археологічної Комісії в організації вивчення курганів і поселень обох частин Боспору, наведено також назви всіх тогочасних періодичних видань, в яких висвітлювалися основні результати розкопок. У розділі, присвяченому першим пореволюційним рокам і становленню археологічної науки у радянський час, цікавим авторським задумом є стислий нарис наукових біографій двох визнаних вітчизняних учених — Михайла Ростовцева та Олександра Міллера. Особливо наголошено на значенні досліджень Боспору у післявоєнний період, пов'язаний з іменами В.Д. Блаватського, В.Ф. Гайдукевича, Д.Б. Шелова. Для сучасного етапу автори відзначають розмах польових досліджень міст і поселень, до яких на азійській частині Боспору й підключилися роботи за спільними проектами.

Стаття О.В. Подосинова «На краю грецької Ойкумени. Історія Боспорського царства» являє собою стислий історичний нарис основних етапів, які пройшов у своєму розвитку Боспор від моменту заснування перших грецьких апокії по обох берегах протоки у першій половині VI ст. до н. е. до часу загибелі держави від гунської навали у IV ст. н. е. Окрім викладення широко відомих фактів, автор загострює увагу на ще не вирішених остаточно чи дискусійних проблемах історичного розвитку Боспору, зокрема причинах і характері його колонізаційного освоєння, трансформації державного устрою, формування династичної форми правління. Цікавим видається й підрозділ «Греки та варвари — процеси аккультурації на Боспорі (на при-

кладі міста Танаїс»), в якому автор простежує механізм взаємодії грецьких і варварських елементів, що привів до формування специфічної змішаної греко-варварської верстви населення Боспору, типової для східних деспотій елліністичного часу.

Розділ В.П. Толстикова «Пантікапей. Археологічний портрет столиці Боспора Кімерійського» значною мірою ґрунтується на результатах його власних понад 20-річних досліджень цієї визначної пам'ятки та підбиває підсумки півсторічного етапу археологічних розкопок експедиції Музею образотворчого мистецтва ім. О.С. Пушкіна в Москві. Приємно, що автор плідно поєднує сучасні теоретичні розробки в галузі античного містобудування із результатами власних розкопок для створення нової схеми містобудівельного розвитку Пантікапея. Саме така робота разом із встановленою детальною хронологією будівельної діяльності й дає, нарешті, цілісну картину розвитку Пантікапея-міста та дає змогу простежувати його поступове перетворення з полісного центру на столицю держави з авторитарною формою правління, що супроводжувалося будівництвом спеціальних споруд, зокрема палацових комплексів. До багатьох авторських досягнень належать атрибуція найбільш ранніх напівземлянкових житлових структур, палацу Спартоکیدів, палацового храму Афродіти й Діоніса, новітня хронологія оборонних споруд акрополя Пантікапея. Картина розвитку Пантікапея як столиці могутньої держави сприймається ще й значною мірою завдяки чудово виконаним авторським реконструкціям.

У розділі В.Д. Кузнецова «Фанагорія. Грецька колонія на азійській стороні Боспорського царства» детально розглянуто актуальні питання колонізаційного засвоєння цієї апоїкії на основі відомих літературних джерел та їх кореляції із новітніми археологічними даними. На підставі цього автор дійшов висновку щодо участі не лише жителів Теоса, а також його іншої колонії на фракійському узбережжі — Абдери — у освоєнні Фанагорії. Репрезентуючи багату історію цього понад півтораста річного міста, автор детально зупинився і на великій іудейській діаспорі, яка зафіксована великою кількістю написів і поховальних пам'яток, і на його середньовічній історії. Цікаво й детально викладена історія археологічних досліджень пам'ятки, яка почалася, як і на переважній більшості боспорських пам'яток, із пошуків скарбів у курганах. Тому й не дивно, що відлік перших наукових досліджень міста Фанагорії автор починає лише від 1930-х років. Розділ завершено тиесилем підсумком досліджень і перспективами вивчення одного з найбільших міст азійської частини Боспора. Автор слушно зауважив, що дослідники знаходяться ще на початку цього шляху.

Розділ Б. Бьоттгера, Й. Форнасьє, Т. Ар-

сеньсвої «Танаїс на Дону. Емпорій, поліс та боспорський торгово-обмінний центр» знайомить читачів не тільки з історією археологічних досліджень цього найвіддаленішого античного центру у Північно-Східному Приазов'ї, а й з основними результатами спільних російсько-германських робіт, які проводяться тут з 1993 р. Саме на основі цих досліджень здобуті нові матеріали, які дали змогу суттєво коригувати відомий раніше масив інформації про місто Танаїс і висунути низку нових гіпотез щодо його історичного розвитку. Це стосується насамперед найбільш раннього (елліністичного) періоду існування міста, хронології будівельних комплексів, локалізації його суспільно-торговельного центру (агори). Заслугує на увагу вперше зроблена спроба обґрунтування полісної форми державного устрою Танаїса в елліністичний час. Не менш цікавим здається намагання пояснити характер й механізм торгово-обмінних операцій із варварським хінтерландом, роль амфорної тари у цих операціях. Безсумнівним досягненням авторів є детально розроблена хронологія останнього, пізньоантичного, етапу життя Танаїса, уперше розкритий на великій площі комплекс житлових споруд готського часу.

У розділі П.О. Ларенка і О. Далл «Таганрог. Ранньогрецьке поселення на узбережжі Азовського моря» подано загальну характеристику другої за часом заснування після Березані колонії в регіоні та пов'язаних з її вивченням проблем. З урахуванням останніх даних охарактеризовано керамічний комплекс поселення, найранніші фрагменти з якого належать до третьої чверті VII ст. до н. е. Поставлено питання про причини виведення колонії, визначення її материнського поліса з урахуванням того факту, що більшість найраннішої кераміки зраховують нині до північноіонійського виробництва. Зроблено спробу визначити статус нової колонії, її назву, виявити причини нетривалого, порівняно з іншими апоїкіями регіону, існування. Автори не приховують складності сучасного дослідження пам'ятки у зв'язку з тим, що вона практично повністю затоплена водами Таганрозької затоки, та висловлюють надію, що новий спільний російсько-германський проект, що планується найближчим часом, допоможе відповісти на поставлені питання.

Розділ К.М. Алексеевої «Горґіппія. Історія грецького поліса на місці сучасного міста Анапа» змальовує картину розвитку античного міста на Північнокавказькому узбережжі Чорного моря, значною мірою спираючись на матеріали багаторічних розкопок під керівництвом автора. Серед безсумнівних досягнень слід відзначити встановлення нижньої хронологічної межі існування поселення, напівземлянкового характеру його найраннішого домобудівництва, спробу ототожнити найраннішу апоїкію із Синдською Гаванню. На багатому археологічному та епі-

графічному матеріалі простежено формування раннього поліса з його типовими структурами, його подальшу інкорпорацію до складу Боспорського царства за часів Левкона I, а також форми його державного устрою та міського самоврядування, які зберігалися за умов централізованої влади. Розкопки великими площами дали змогу реконструювати містобудівельну структуру міста, встановити характер його забудови. Значну увагу приділено також історії Горгіппії у перші сторіччя н. е., характеру взаємовідносин із центральною (боспорською) владою на фоні контактів з Римською імперією. Особливо розглянуто матеріали некрополя, культу, зокрема наявність синкретичних культів та культу Бога Височайшого як попередника монотеїзму на Боспорі, характер ремісничого виробництва та торговельно-обмінних операцій із місцевим населенням.

Заключним є розділ К. Штелера «Античне поселення Вишестеблівська II. Дослідження хінтерланду грецького міста на Таманському півострові». Окрім презентації головних результатів спільного російсько-германського проекту «Греки та їх сусіди», що виконувався у 1999—2001 рр. та був зосереджений на розкопках одного з сільських поселень на Тамані, у розділі поставлено багато серйозних питань двосторонніх контактів грецького населення різних етапів існування хори античних міст азійської частини Боспору з їх варварським оточенням. Завершується розділ питанням про культ Афродіти Уранії, володарки Апатуру, що дістав тут особливого поширення у перші сторіччя н. е. як приклад аккультурації — культурних взаємодій на порубіжжі античного та варварського світів.

Завершує книгу хронологічна таблиця боспорських правителів і детальний бібліографічний покажчик наукової літератури, яка видана протягом другої половини ХХ ст. і присвячена різноманітним питанням історичного, культурного й економічного розвитку Боспорського царства та його окремих центрів.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити таке. Насамперед, навряд чи є сенс шукати в рецензованій збірці якісь помилки чи робити зауваження авторським поглядам стосовно пам'яток, про які йдеться в кожному з розділів. Цілком очевидно, що для авторів найголовнішим завданням було в стислій та доступній формі не тільки викласти накопичену інформацію про Боспор та його головні міста, нагромаджену за понад 150 років, а й

навести результати новітніх археологічних досліджень. Приємно, що всі автори не обминають «гострих кутів», які, беззаперечно, ще й досі існують у значній кількості, та демонструють подекуди складність сучасного стану вивчення проблеми. Тому, звичайно, запитання можна ставити до всіх статей, чи то, наприклад, проблема самоського заснування Німфея у статті О.В. Подосинова, чи то деталі ортогонального містобудівельного плану Пантікалея у статті В.П. Толстикова, чи проблема інтерпретації найбільш раннього житлового будівництва Фанагорії у статті В.Д. Кузнецова, чи проблема політичного розвитку Танаїса як поліса із демократичною формою державного устрою у статті Б. Бьотгера, Й. Форнасьє та Т.М. Арсенєвої, чи дискусія з питань історичної інтерпретації та причин припинення існування раннього грецького поселення на березі Таганрозької затоки у статті П.О. Ларенка і О. Даллі, загальних питань історичного та культурного розвитку, у тому числі архітектурного, Горгіппії різних історичних періодів у статті К.М. Алексєєвої, проблем етнічної атрибуції сільськогосподарських поселень на Таманському півострові, а також походження культу Афродіти Уранії у статті К. Штелера.

Проте, повторю ще раз, для дискусії з цих та інших питань, що безумовно виникають у читачів, є інші видання. Ця ж збірка переслідувала зовсім іншу мету. Вона є чудовою репрезентацією досягнень у галузі історичного та археологічного вивчення Боспорського царства починаючи з середини ХІХ ст. Треба спеціально відзначити велику роботу редакторів цієї збірки. Саме завдяки ним були відібрані найкраще досліджені пам'ятки (можна лише пожалкувати, що до їх переліку не було включено Німфей), розроблена чітка структура, якої дотримувалися всі автори окремих статей. Не можна обминути увагою й вступну статтю, в якій стисло подано погляд на історію вітчизняної класичної археології. Відтепер можна по-хорошому позаздрити пам'яткам північно-східної частини Чорноморського узбережжя, які репрезентовані такою чудовою збіркою з високоякісними графічними рисунками і фотоілюстраціями.

Тому слід щиро поздоровити редакторів та авторів з виходом друком збірки і побажати успішно продовжувати таку ж роботу і для інших пам'яток чорноморського регіону.

Одержано
12.09.2003

А.В. БУЙСЬКИХ